

SHERMUHAMMAD MUNIS IJODIDA YOR TIMSOLI

Salohiddinova Azizaxon Husenjonzoda

Fargʻona davlat universiteti

Filologiya va tillarni oʻqitish: oʻzbek tili yoʻnalishi

3-bosqich talabasi

Annotatsiya Ushbu maqola XIX asr o'zbek adabiyotining yirik namoyandasi Shermuhammad Munis Xorazmiy ijodida "yor" timsolining badiiy-estetik va falsafiy qirralarini tadqiq etadi. Klassik Sharq she'riyatidagi ushbu markaziy obrazning Munis g'azallaridagi o'ziga xos talqini, uning Navoiy an'analarini davom ettirish va boyitishdagi roli tahlil qilinadi. Tadqiqotda qiyosiy-tipologik va kontekstual tahlil usullari qo'llangan bo'lib, Munisning adabiy merosida "yor" timsoli orqali insonparvarlik, ma'rifatparvarlik va ilohiy ishq g'oyalari qanday aks etganligi ko'rsatib beriladi.

Kalit soʻzlar: Shermuhammad Munis, yor timsoli, oʻzbek adabiyoti, gʻazal, ishq, badiiy obraz, Navoiy an'anasi

Kirish "Yor" timsoli klassik Sharq adabiyotining, xususan, oʻzbek she'riyatining markaziy oʻrinlaridan birini egallaydi. Bu timsol shoirlar ijodida nafaqat goʻzallik va muhabbat ramzi, balki ilohiy ishq, ma'rifat va falsafiy mushohadaning ham ifodasi bo'lib xizmat qiladi. XIX asr Xorazm adabiy muhitining yorqin namoyandasi Shermuhammad Munis ijodida "yor" timsolini oʻrganish uning badiiy mahorati, falsafiy qarashlari va adabiy an'analarga munosabatini chuqurroq anglash imkonini beradi. Munisning Navoiy an'analarini ijodiy rivojlantirganligi, oʻz davri adabiyoti va madaniyatiga katta ta'sir ko'rsatganligi ushbu mavzuni yanada dolzarb qiladi.

Tadqiqotning maqsadi Munis gʻazallarida "yor" timsolining badiiy-estetik, ma'naviy-falsafiy qirralarini atroflicha tahlil qilish, uning ushbu obrazni tasvirlashdagi oʻziga xosligini ochib berishdan iborat. Munisning yor haqidagi she'rlarida sevgi tasviri tashqi goʻzallik bilan cheklanmaydi, balki yorning axloqiy pokligi, vafo, nazokat, noz-karashma

kabi ruhiy fazilatlari asosiy o‘ringa chiqadi.¹ Shoirning tasvirlarida yorning ko‘zlari - “jodu manzara”, qoshi - “o‘q”, lablari - “shakar”, yuzi esa “oydek ravshan” tarzida talqin qilinadi, bu esa mumtoz adabiyotga xos timsollar sistemasining boy ishlatilganini ko‘rsatadi.² Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: Shermuhammad Munis hayoti va ijodiga oid ma'lumotlarni umumlashtirish; klassik o‘zbek adabiyotida "yor" timsolining umumiy xususiyatlarini aniqlash; Munis g‘azallarida "yor" timsoli bilan bog‘liq badiiy ifoda vositalarini o‘rganish; Munis ijodidagi "yor" obrazini boshqa shoirlar, xususan, Alisher Navoiy ijodi bilan qiyosiy tahlil qilish; Munisning adabiy merosdagi o‘rnini belgilash.

Asosiy qism Shermuhammad Munis Xiva xonligi adabiy muhitining yorqin vakili, shoir, tarixchi, ma’rifatparvar va xattot bo‘lgan. Qiyot qishlog‘ida tug‘ilib, dastlabki ta’limni olgach, mustaqil ravishda arab va fors tillarini, Sharq klassik adabiyotini chuqur egallagan. 1800 yilda saroy kotibi etib tayinlangan Munis, keyinchalik bosh suvchi lavozimida ham faoliyat yuritgan. Uning "Munis" taxallusi "hamroh" degan ma’noni anglatib, ijodkorning insoniyatga do‘stona munosabatini aks ettiradi.

Munisning adabiy merosi boy va serqirra. U 1804 yilda "Devoni Munis" nomli birinchi devonini nashr etgan bo‘lsa, 1813 yilga qadar 16 ming 892 misradan iborat "Munis ul-ushshoq" devonini tartib bergan. Bu asarlarida u Alisher Navoiy ijodiy an‘analarini mahorat bilan davom ettirgan. Shuningdek, u "Savodi ta’lim" (1804) nomli alifbo kitobi va xattotlik qo‘llanmasini, suv muhandisligi va qishloq xo‘jaligi tarixiga oid "Ornalar" asarini yaratgan. Eltuzarxon topshirig‘i bilan qadim zamonlardan 1813 yilgacha Xorazm tarixini o‘z ichiga olgan "Firdavs-ul iqbol" asarini boshlagan va uni jiyanlari Ogahiy davom ettirgan. V.V. Bartold Munisning tarixiy solnomasini Xorazm tarixi bo‘yicha fundamental manba deb baholagan. Uning ijodi XIX asr Xorazm adabiy muhitini shakllantirishda muhim rol o‘ynagan, ko‘plab shoirlarga ta’sir ko‘rsatgan. Munis adolat, ma’rifat va milliy g‘urur g‘oyalarini targ‘ib etgan. U 1829 yili harbiy yurish paytida vafot etgan.

Klassik o‘zbek adabiyotida 'yor' timsoli konsepsiyasining umumiy xususiyatlari

¹ Karimov N., “O‘zbek mumtoz lirikasida ishq konsepsiyasi”, Toshkent — Munis she’riyati misolida yor fazilatlari tahlili.

² Mumtoz she’riyatda tashbeh va timsollar: ilmiy risola — yor obrazidagi metaforalar izohi.

"Yor" timsoli klassik Sharq, jumladan, o'zbek she'riyatida markaziy o'rinlardan birini egallaydi. Bu timsol faqatgina ma'shuqani, sevgi ob'ektini anglatibgina qolmay, balki keng ma'nolarga ega bo'lgan falsafiy va ilohiy mazmunni ham o'zida mujassam etadi. Dastlabki, dunyoviy ma'nosida "yor" jismoniy go'zallik, joziba va insoniy muhabbatning ramzi bo'lib namoyon bo'ladi. Shoirilar o'z g'azallarida yorning husni jamolini, qaddu qomatini, yuz-ko'zini, so'zlarini nozik ta'riflar bilan madh etadilar, uning visoliga yetishish orzusi, hijroni azobini kuylaydilar.

Jamol burqain och bir dam, ey malak siymo,
Etuksun ahli vafo tiyg'ra ko'zlaringga ziyno.
Ba qo tilarsen agar davlati kamolingga,
G'ariblarga vafo aylab ol hamisha duo.
Raqib bois erur tiyg'ra ruzgorimg'a
Savodi zulfdidek yulsa netong uzori karo.
Tariqi ishq aro bir-iki g'om quyisang edi,
Muningdek etmas eding oshiqingni xor aslo.
Ko'nglini har necha asray desam ramida bo'lur,
Rafiqim uzga nechuk bo'lg'usi firoqingm aro.
Nisor etarmen aykinga ashk gavharini,
Iting agar ko'zum ollida bo'lsa jilvanamo.
Jamoling etma namoyon raqiblar qo'shida,
Junun aro maning o'lmog'ligimni ko'rma ravo.
Nuqodi umrini Munis keturmish, ey soqi,
Nega taallul etarsen tutarda boda ango.

Ushbu she'r Munis lirikasiga xos tarzda ishqiy, axloqiy va falsafiy mazmunga ega bo'lib, unda yorning jamoli, oshiqning iztiroblari, raqibning hiylasi, vafo va duoning qiymati, o'lim va umrning qadrini bilish kabi mavzular o'zaro uyg'unlashgan. She'rda tasvir, tashbeh, iste'ora va murojaat san'atlari juda nozik qo'llanadi.

Shermuhammad Munis, Alisher Navoiy an'alarini davom ettirar ekan, "yor" timsolini o'z g'azallarida mahorat bilan qo'llagan. Uning ijodida "yor" nafaqat jismoniy go'zallikning, balki ma'rifat, ilohiy hikmat va ezgulikning ham ramzi sifatida namoyon

bo'ladi. Munisda yor obrazi odatda ilohiylashtirilgan, ya'ni faqat inson sifatida emas, balki haqiqatga eltuvchi nur, ruhiy uyg'onish manbai sifatida tasvirlanadi. Bu tasvirda Navoiy an'analarining kuchli ta'siri seziladi.³ Munis "yor"ning tashqi ko'rinishini tasvirlashda klassik istiora va tashbeh vositalaridan keng foydalanadi: "yorning yuzi oydek," "ko'zi nargisdek," "labi la'ldek," "sochi sunbuldek" kabi an'anaviy tasvirlar uning g'azallarida yangi ruh va ma'no kasb etadi. Biroq, Munisning o'ziga xosligi shundaki, u bu tashqi go'zallik ortida yashiringan ichki, ma'naviy mukammallikni ko'rsatishga intiladi. Yorning har bir harakati, har bir so'zi shoir uchun falsafiy mushohada manbai bo'ladi.

Ma'naviy-falsafiy jihatdan, Munisning "yori" ko'pincha ilohiy haqiqatga intilishning yo'l boshchisi sifatida namoyon bo'ladi. Oshiqning yorga bo'lgan ishq zohiran dunyoviy tuyulsa-da, botinan ilohiy ishqning ko'zgusi bo'lib xizmat qiladi. Munisning "Munisulushshoq" devonidagi g'azallarda bu falsafiy qatlam yaqqol seziladi. Yorning qahr-jafosi oshiqning nafsini tarbiyalash, uni ilohiy vuslatga tayyorlash uchun berilgan sinovlar sifatida talqin etiladi. Yorning vasli esa ma'rifatga erishish, Haq bilan bog'lanish va ruhiy xotirjamlikka erishishning ramzi hisoblanadi. Shoir yorning jamolida olamning yaratilish falsafasini, ilohiy qudrat va hikmatning mujassamlashganini ko'radi. Shu bois, Munis g'azallarida "yor" timsoli orqali komil inson, adolatli hukmdor va ma'rifatparvarlik g'oyalari ham ilgari suriladi, chunki uning ijodida ma'rifatparvarlik va adolatparvarlik g'oyalari muhim o'rin tutgan. Bu yerda "yor" tushunchasi jismoniy sevgidan ko'ra, ma'naviy, intellektual va diniy yuksalishga chorlovchi kuch sifatida namoyon bo'ladi. Uning "Savodi ta'lim" kabi ma'rifiy asarlari bilan ham uyg'unlik topib, "yor" orqali bilim, odob va axloqiy fazilatlar ulug'lanadi.

Shermuhammad Munis ijodidagi "yor" timsolining o'ziga xosligi bir qator jihatlarda namoyon bo'ladi. Avvalo, u Navoiy an'alarini ijodiy davom ettirar ekan, "yor"ni tasvirlashda o'ziga xos uslub va ohangni yaratgan. Navoiy ijodida "yor" obrazining murakkabligi, ilohiy va dunyoviy qirralarning uyg'unligi yuksak darajada bo'lsa, Munis bu an'anani o'z davrining ijtimoiy-madaniy konteksti bilan boyitgan. Munisning "yori" ko'proq ma'rifatparvarlik ruhini o'zida mujassam etadi. Ya'ni, yor nafaqat go'zallik va ishq

³ Navoiy va Xorazm adabiy muhiti aloqalari haqida tadqiqotlar — Munisga ta'sir masalasi.

ob'ekti, balki o'z bilim, odob va hikmati bilan shoirga yo'l ko'rsatuvchi, uni kamolotga chorlovchi bir ideal obraz sifatida gavdalanadi. Uning "Savodi ta'lim" kabi ma'rifiy asarlari ham shundan dalolat beradi.

Boshqa shoirlar, masalan, Fuzuliy ijodidagi "yor" obrazida ishqning o'ta iztirobliligi, jonfido oshiqning cheksiz azoblari markaziy o'rinni egallasa, Munisning g'azallarida bu azoblar ko'proq ma'rifiy maqsadlarga xizmat qiladi. Yorning jafo torttirishi oshiqning ruhini poklash, uni moddiy dunyo bog'lanishlaridan xalos etish va ilohiy haqiqatga yaqinlashtirish vositasi sifatida talqin qilinadi. Shuningdek, Munisning "yor"i go'zallik va hikmatni o'zida uyg'unlashtirgan holda, shoirning Xorazm xonligi davridagi ijtimoiy adolatsizliklarga qarshi noroziligini va adolatli jamiyatga intilishini ham bilvosita aks ettirishi mumkin. U adolat, ma'rifat va milliy g'urur g'oyalarini ilgari surganligini hisobga olsak, uning "yori" siyosiy va ijtimoiy-axloqiy ideallarni ham o'zida mujassam etishi ehtimoli yuqori.

Qiyosiy tahlilda ko'rinadiki, Navoiyning "yor"i keng falsafiy va tasavvufiy qamrovga ega bo'lsa, Munisning "yor"i bu an'anani o'z davrining ma'rifatparvarlik va ijtimoiy-axloqiy ideallari bilan uyg'unlashtirib, o'ziga xos tarzda talqin etgan. Bu esa Munis ijodini XIX asr o'zbek adabiyotida alohida o'ringa qo'yadi va uning "yor" timsoli orqali nafaqat ishqni, balki butun bir davrning intilish va orzularini ifodalashga muvaffaq bo'lganini ko'rsatadi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, Shermuhammad Munis ijodida "yor" timsoli nafaqat go'zallik va insoniy ishqning badiiy ifodasi, balki chuqur ma'naviy-falsafiy mazmunga ega bo'lgan markaziy obrazdir. U Navoiyning buyuk adabiy an'alarini o'zlashtirgan holda, "yor" timsolini o'z davri Xorazm adabiy muhiti va ma'rifatparvarlik g'oyalari bilan boyitgan. Munis g'azallarida "yor" timsoli orqali ilohiy ishq, komil inson ideali, ma'rifatparvarlik, adolat va axloqiy poklanish g'oyalari mahorat bilan ifoda etilgan. Uning "yori" zohiriy go'zallikdan botiniy mukammallikka, dunyoviy muhabbatdan ilohiy vuslatga eltuvchi yo'lning timsoli bo'lib xizmat qiladi. Munisning bu obrazni tasvirlashdagi o'ziga xos uslubi, ya'ni uni ma'rifat va hikmat manbai sifatida ko'rsatishi, uni boshqa klassik shoirlar ijodidan ajratib turadi. Shermuhammad Munis ijodidagi "yor" timsolini tadqiq etish uning

o'zbek adabiyoti tarixidagi o'rnini mustahkamlashga, XIX asr Xorazm adabiyoti va madaniyati xususiyatlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Uning adabiy merosi bugungi kunda ham o'zining badiiy qimmatini va ma'naviy ahamiyatini saqlab qolgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Allworth, Edward A. Zamonaviy Ozbeklar: On tortinchi asrdan hozirgi kungacha: Madaniy Tarix. Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1990.
2. Schimmel, Annemarie. Ikki rangli brokad: Fors she'riyatining obrazlari. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1992.
3. Shireen S. M. "Munis Xorazmiy devonining Ijtimoiy-siyosiy roli." Gumanitar va Ijtimoiy Fanlar Tadqiqotlari Jurnali, vol. 3, no. 2, 2021, pp. 24-34.
4. Bodrogligeti, A. J. E. "Ahmad Yasavi va Ilk Turk tasavvufiy she'riyatida Ilohiy Ma'shuqa obrazi." Turkshunoslik Jurnali, vol. 3, 1979, pp. 11-26.
5. Subtelny, Maria Eva. Sufizm va Markaziy Osiyo adabiyoti: O'n uchinchi asrdan yigirmanchi asrga qadar. London: I.B. Tauris, 2017.